

УКРАЇНІЗМИ У „КОЗАЦЬКИХ ПОВІСТЯХ” М.ЧАЙКОВСЬКОГО

Об’єктом нашого дослідження є „Козацькі повісті” („*Powieści kozackie*”) Михайла Чайковського - польського письменника, одного з найяскравіших представників української школи у польській літературі. Метою дослідження є проаналізувати ту частину лексики названих творів Михайла Чайковського, яку сам автор у примітках інтерпретує як українізми, з’ясувати її сучасний статус, а також простежити діахронічний аспект її семантичного розвитку.

Михайло Чайковський - одне з найвідоміших імен польської еміграції. Чайковському вдалося швидко після свого літературного дебюту здобути популярність. Ним цікавились усі, навіть якщо вказували на недоліки: Красінський, Міцкевич, Залеський, Грабовський. Жартуючи його називають “козаком” (у листах Вітвіцького [5, 169]), “отаманом” [10, 2], він надихає польських живописців. Про художника Смоковського розповідає Грабовський: “*Twarze, postawy kozaków upewniają, że artysta wczytał się nadto w Czajkowskiego...*” [6, 239], його твори одразу перекладаються багатьма європейськими мовами (французькою, німецькою, англійською, російською, чеською, сербською). Чайковський міцно увійшов до української школи письменників, вважав себе кращим продовжувачем літературно-політичної справи, ніж Падуро. Це постать неординарна і суперечлива в літературі, як і в історії в цілому. Достатньо навести лише декілька фактів його біографії, щоб переконатись у цьому.

Чайковський народився у с.Гальчинець біля Бердичева у поміщицькій родині. Його вихованням займалася мати, яка вела свій рід від одного з українських гетьманів Івана Брюховецького, чим майбутній письменник дуже пишався. У молоді роки Чайковський читає нових письменників – Байрона, Міцкевича, Пушкіна, спілкується з українофілами Падурою та Боніфатієм Антоновичем, яких називає своїми вчителями. Після смерті матері він стає власником трьох сіл біля Гальчинця і п’яти сіл біля Чуднова (Волинь, ближче до Житомира) із скляним та чавуноплавильним заводами.

Далі була участь у повстанні 1831 року, еміграція за кордон і приєднання до аристократичної партії Чарторизького, французьке покровительство імператора Наполеона III і прагнення війни з Росією з метою реставрації Польщі, дипломатичне доручення до Туреччини та союз із султаном, зрештою – турецьке підданство, прийняття ісламу та зміна імені й прізвища на Мехмет-Садик (Михайло Вірний), створення козацьких полків під протекторатом Туреччини... Польське суспільство в переважній більшості його не розуміло і засуджувало за зраду вічним ідеалам Польщі [10, 218, 241]. Дослужившись до чину генерала в Туреччині, Чайковський іде у відставку, змінює іслам на православ’я й отримує від російського уряду дозвіл повернутися до Росії. Своє повернення він розглядав як особливу місію з метою примирення поляків з урядом, однак успіху він у цій справі не мав. Чайковський поселився в поверненому йому маєтку в Чернігівській

губернії, де в 1886 році (на 78 році життя) пострілом із револьвера покінчив із собою.

До еміграції Чайковський нічого не писав, лише за кордоном здобув славу козакофільського письменника. Спочатку він писав оповідання, які були видані в 1837 році в Парижі, а потім, як він сам каже в мемуарах, в ньому визнали літературний талант, і сам Адам Міцкевич радив Чайковському писати. Найцікавіший період його творчості обіймає кінець 30-х і початок 40-х років. Цим періодом датуються й українофільські твори. Дати їх друку: найраніша 1837 (“*Powieści kozackie*”), і найпізніша 1843 (“*Suprun*”).

Невичерпною темою для Чайковського виявилось козацтво, яке він зображував вірним “матері Польщі”. Козацтву він присвячує цілу серію оповідань, заснованих на народних переказах, відхиляючись в сюжетній побудові і викладенні в лірику („*Swatanie zaporożca*”, „*Sahajdaczny*” – під іншою назвою “*Módlmy się a bijmy*”, „*Wyprawa na Carogród*”) або в фантастику („*Kościół w Grużyńcach*”, „*Mogiła*”).

Ці оповідання Чайковського приваблювали тому, що в них відчувається зв'язок з народною творчістю: думи, історичні пісні, народні легенди. Стилистично свій переказ Чайковський організував так, що цей колорит народності відчувався певною мірою. Окрім тематичної спрямованості, цій меті слугує також уживання українізмів, якими пересипані сторінки „Козацьких оповідань”. Варто зауважити, що всі вони є частково фонетично адаптованими, напр. *mandrować* – укр. ‘мандрувати’, *czwanić się* – укр. ‘чванитись’, *siwucha* - укр. ‘сивуха’ і т. д.

Українізми Чайковський вводить у різні оповідання. Найбільше їх у „Сватанні Запорожця” (SZ) (тут і далі назву оповідання подаємо скорочено латинським шрифтом). Цікаво, що автор сам кваліфікує їх як такі і робить окремі виноски в кінці тексту кожного оповідання. Інтерпретація ним значення українських слів не завжди збігається із сучасною семантикою виділених ним лексем, як не завжди всі виділені ним лексеми є справжніми українізмами. Частина з них нотуються польськими тлумачними словниками як питомі польські, або як запозичення з української.

Тому до першої групи відносимо лексеми, які сьогодні належать однаковою мірою як до складу української, так і польської лексики, значення яких тотожне в обох мовах і в інтерпретації їх значення автором „Козацьких оповідань”:

siwucha (SZ) [8, 844], укр. сивуха [1, 1118]; **mogiła** (SZ) [8, 450], укр. могила; **znachorka, znachor** (SZ) [8, 1160], укр. знахар [1, 376]; **lichy** (SZ) [8, 389], укр. лихо [1, 487]; **oczeret** (WC) [8, 535], укр. очерет [1, 693]; **watażka** (WC) [8, 1004], укр. ватажок [1, 76]; **chorąży** (WC) [8, 87], укр. хорунжий [1, 1351]; **cymbalista** (WC) [8, 103], цимбаліст [1, 1363]; **pisarz** (AK) [8, 626], укр. писар [1, 757]; **szuwar** (AK) [8, 916], укр. шувар [1, 1409]; **starszyzna** (WC) [8, 879], укр. старшина [1, 1190], **kurzeń, kureń** (SZ) [8, 372], укр. курінь [1, 474].

Цікаво, що до середини XIX ст. сучасний автору словник Лінде засвідчує лексеми *bekiesza* [9(V), 623], *cymbalista* [9(I), 339], *chorąży* [9(I),

258], *licho* [9(II), 632], *mogiła* [9(II), 403], *szuwar* [9(V), 623], *tabor* [9(V), 636]. Отже, можна констатувати, що решта зазначених лексем увійшли до складу польської мови пізніше, оскільки словник Я.Карловича, А.Кринського та В.Недзведського, який датується пізнішим періодом, фіксує слова *siwucha* [11(VI), 124], *znachor*, *znachorka* [11(VIII), 572], *oczeret* [11 (III), 559], *starszyzna* [11(VI), 401], *kurzeń*, *kureń* [11(II), 234]. Частина історичних українізмів могла потрапити до складу сучасної польської мови саме завдяки творчості письменників „української школи”.

До другої групи віднесено українську та польську лексику, в інтерпретації семантичних полів та відтінків якої у автора спостерігається певне відхилення від сучасних стандартів, що може пояснюватися впливом на автора діалектного чи розмовного мовлення, а також відсутністю стандартизації української мови на той час, тим більше що сучасні польські та українські тлумачні словники не фіксують такого значення, напр.:

bekiesza (KG) [8, 41], укр. бекеша – „чоловічий верхній теплий одяг старовинного крою з брижами в стані” [1, 47] – авт. ”верхній одяг жіночий український синього кольору, підбитий темно-малиновим, оздоблений срібними або золотими галунами”.

tabor (AK) [8, 928], укр. табір – „місце тимчасового розташування війська поза населеним пунктом” – авт. „бойове шиккування, в якому виступала козацька піхота; кожна сотня мала певну кількість великих возів, в які запрягалось по парі волів”.

caryna (M), укр. царина – „необроблюване, поросле травами поле” [1, 1358] – авт. „межа у вигляді яру між полями”.

wereszczaka (KG), укр. верещака – „страва із свинячої грудинки” [1, 83] – авт. „соус з оцту, борошна і солонини, що вживають для ковбаси”.

Нарешті, до третьої групи належать суто українські лексеми, інтерпретація яких автором відповідає сучасним нормам української мови: *namereżyć* (SZ) ’намерезжити’, *bynda* (SZ) ’стрічка, або бинда (діал.)’, *życzka* (SZ) ’тасьма, або жичка (діал.)’, *kałamajka* (SZ) ’льняна тканина, або каламайка (заст.)’, *zaścieżka* (SZ) ’застіжка’, *oseledec* (SZ) ’оселедець’, *burłaka* (SZ) ’бурлака’, *połudenek* (SZ) ’полуденок’, *palanica* (SZ) ’паляниця’, *przysiady* (SZ) ’вприсяди’, *powodyr* (SZ) ’поводир’, *poroży* (SZ) ’пороги’, *czerwiec* (M) ’червець’, *bałabajka* (M) ’балалайка, або балабайка (діал.)’, *mandrować* (M) ’мандрувати’, *pańgoczy* (M) ’кинути на когось чари, або наврочити’, *czerncy* (MB) ’монахи, або ченці’, *pieczary* (MB) ’печери’, *prepodobny* (MB) ’преподобний’, *mołodyca* (WC) ’молодиця’, *czajka* (WC) ’чайка’, *bis* (WC) ’біс’, *rusznica* (WC) ’рушниця’, *assawuła* (WC) ’осавул’, *buńczuczny* (WC) ’бунчужний’, *czwanić się* (WC) ’чванитись’, *kuszc* (AK) ’кущ’, *futor* (AK) ’хутір’, *budziaki* (OO) ’будяки”.

Твори польських письменників-українофілів, крім активного збагачення польської мови і культури в цілому українськими елементами, стала імпульсом до творчості для багатьох своїх читачів, які належали навіть не до польського табору. Дослідник Дашкевич слушно зауважив, що деякі ранні твори Шевченка залежать від лектури Чайковського („*Swatanie zarogóżca*” –

Шевченкова „Хустина”, „Wyprawa na Carogród” – „Skałozub w zamku siedmi wież” – Шевченкова „Гамалія”) [3, 224]. Доведено, що і повість “Вернигора” читав Шевченко [4, 48]. Молоде покоління читало історико-романтичну літературу Чайковського. В. Короленко розповідає, що в дитинстві він читав і Шевченка, і Чайковського і дуже здивувався, коли дізнався, що Садик-паша бажає відновити козацтво на Дунаї, в Анатолії та Сирії [2, 369]. На повістях Чайковського виховувалось останнє покоління українофілів - Антонович та Михальчук. Вивчення їхньої творчості є на сьогодні актуальним як для мовознавства (історії мови, діалектології, компаративістики), так і літературознавства, фольклористики, оскільки ці твори є унікальними для своєї епохи.

Список умовних скорочень:

SW – Swatanie zaporożca

M – Mogiła

KG – Kościół w Grużyńcach

MB – Modlmy się a bijmy

WC – Wyprawa na Carogród

AK - Attaman Kunicki

OO – Orlik i Orleńko

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – Київ: „Перун”, 2004.
2. История моего современника. – СПб., 1911, – С. 369.
3. Отзыв о сочинении г.Петрова. – СПб., 1889, – С. 224.
4. Шпитковский И. Гайдамаки Шевченка как памятка Колиивщины / Шевченківська Збірка. – 1918. – С. 48.
5. Лист Витвицького “Korespondencja Mickiewicza”. – Париж, 1885 –IV– С. 169.
6. Artykuły literackie, krytyczne, artystyczne. – Варшава, 1849. – С. 239.
7. Czajkowski M. Powieści kozackie. – Paryż, 1837. – 327 s.
8. Mały słownik języka polskiego. – Warszawa, 1993. – 1181 s.
9. Linde S. B., Słownik języka polskiego, t. I-VI, wyd. 2, Lwów 1854-1860.
10. Listy Krasińskiego do Małachowskiego. – Краків, 1885. С.2.
11. Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., Słownik języka polskiego, t. I-VIII, Warszawa 1900-1927.